

OSMANLI MEDRESELERİNDE BOZULMA

*Mefail HIZLI**

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlılar'ın klâsik dönemde zirveye taşıdıkları medrese teşkilâtının, XVI. yüzyıl ikinci yarısından itibaren giderek gerilemesi ve dejenerasyona uğramasının sebepleri üzerinde durulacak, alınan tedbirlere yer verilecek ve daha çok dönemin düşünürleriyle fikir adamlarının eserlerindeki bilgilerden yola çıkılarak genel bir değerlendirme yapılacaktır.

SUMMARY

The Degeneration in the Ottomans' Madrasas

In this article, we are trying to explain the causes of the degeneration in the Ottomans' madrasas.

GİRİŞ

Osmanlı klâsik dönemi olarak adlandırılan ilk üç yüzyıl, devletin her alanda büyük atılımlar gerçekleştirdiği bir devir olmuştur. Özellikle idârî, askerî ve ekonomik gelişmeye paralel olarak eğitim-öğretimde de önemli mesafeler katedilmiştir. Osmanlı eğitim-öğretim müesseseleri arasında, günümüzün orta dereceli okulları ile yüksek öğrenim kurumlarına tekâbül eden medreseler, sözkonusu klâsik dönemde yakaladıkları performans sebebiyle, batı dünyasının da ilgisini çekmiş ve itibarından bugün dahi bir

* Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

şey kaybetmeyen bazı üniversitelerin kuruluş referansları olmuştur. Ancak aynı medreseler, Osmanlılar'ın XVI. asrın ikinci yarısından sonra, devletin diğer kurumları gibi, belli bir gerilemenin içine girmiş ve klâsik dönemde yakaladığı çizgiye bir daha ulaşamamıştır. Bunu daha iyi tesbit edebilmek için, sözkonusu yüzyılda meydana gelen gelişmeler üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

XVI. yüzyıl, medrese teşkilâtı açısından oldukça hareketli bir dönemdir. Bu asır, iki yüz seneyi aşan bir tecrübeyi elde etmiş medrese teşkilâtında iki önemli gelişmeye sahne olmuştur. Birincisi, özellikle Fatih Sultan Mehmed'in katkı ve yenilikleriyle devamlı gelişme gösteren medreselerin bu dönemde en yüksek seviyeye ulaşmaları; ikincisi ise, genelde devlet idaresinde görülen duraklama ve gerilemelerin, ilmiye teşkilâtına da yansiyarak medreselerin bozulmasına sebep olmasıdır.

Gerçekten de, yeni yapılan bazı araştırmalar sonucunda, Osmanlı Devleti'nin iktisâdî yapısında, XVI. asır başlarından itibaren bazı değişimler olduğu tesbit edilmiş, hatta bunların etkisi ile bunalım derecesine varan problemlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu iktisâdî ve dolayısıyla idârî zorlukların sosyal ve kültürel yapıya da tesir ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı medreselerinde, özellikle bu yüzyılın sonlarına doğru başlayan durgunluğun sebepleri arasında iktisâdî ve idârî bunalımın da payı olduğu gerçektir¹.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde (1520-1546), ilmiye teşkilâtının ciddiyetini ve düzenliliğini koruduğu, meşihat, kadıaskerlik ve mevleviyetlerin tevcihinde liyâkat esasının gözönünde tutulduğu bilinmektedir². XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar görülen -adam kayırma, rüşvet vb.- münferid hadiselerin, asrın ikinci yarısından sonra gittikçe genişleyerek arttığı, asrın sonlarına doğru ise tamamen içinden çıkılmaz bir duruma geldiği anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren, gerek padişahlara sunulan risâle ve lâyihalarda, gerekse yazılan eserlerde, ilmiye teşkilâtında ve devletin diğer mekanizmalarındaki aksaklıklara ve bunların giderilmesi için yapılması gerekenlere işaret edilmektedir.

A- MEDRESELERİN BOZULMA SEBEPLERİ

Osmanlı medreselerinin bozulma sebepleri iki ana noktada toplanabilir. Biri, devletin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanan genel sebepler; diğeri ise, medreselerin kendi bünyesinde ortaya çıkan sebeplerdir. Şimdi bu sebepler üzerinde biraz durmak istiyoruz.

¹ Bk. A.Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, 4.bs., İstanbul, 1982, s.125.

² Bk. M.Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Giriş, İstanbul, 1977, s.117; Gelibolulu Mustafa Âlî, Mevâ'idü'n-Nefâis fî Kavâ'id'l-Mecâlis, İstanbul, 1968, s.103.

1- GENEL SEBEPLER

a) Nüfus Artışı

Kuruluşundan itibaren hızla büyüyen ve gelişen Osmanlı Devleti'nin toprakları, III. Murad devrinde (1574-1595) üç kıtada toplam 20 milyon kilometrekareye yaklaşıyordu³. Ancak XVI. asrın son çeyreğinden itibaren topraklar elden çıkmaya başlamış ve dolayısıyla bu bölgelerdeki müslüman nüfus, imparatorluk topraklarına göçe başlamıştır. Böylelikle geniş bir nüfus kitlesi, eskiye oranla daha dar bir bölgede iskân edilme durumunda bırakılmıştır.

Gerçekten de bu dönemde Anadolu'da yersiz, yurtsuz bir göçebe topluluğunun -ki bu sınıfa "Gurbet Tâifesi" ve "Levendât" isimleri verilir- nüfusu kısa sürede artmıştı. Bunlardan bir kısmı, eğitim-öğretimin ve sosyal ihtiyaçların parasız karşılandığı medrese ve imâretlere, ilim öğrenmek için değil de, karın doyurmak, barınmak ve askere alınmaktan kurtulmak için toplanmıştı⁴. Böylece Anadolu'daki küçük medreselerde binlerce suhte (medrese talebesi) birikmiş ve bu suhteler, gruplar halinde köylere yürüyerek açıkça eşkıyalığa başlamışlardı⁵.

Suhtelerin serkeşlik ve âsiliklerinin yeni başladığı sıralarda gruplar 15-20 kişiden oluşurken, zamanla bu gruplardaki kişi sayısı hayli artarak, yüzler ve hatta binlere ulaştığı görülmektedir⁶. Bu konuda Naîmâ, Tarih'inde, 1006/1598 yılı olaylarını anlatırken üç bin kişilik suhte grubunun yaptıklarını şu şekilde aktarır:

"Karaman Beylerbeyi sefer-i dūr-â-dūr olub vilâyet hâli kalmağla Lârende'de suhte nâmına üç binden ziyâde eşkıyâ zuhûr idüb envâ'-ı fesâdâta tasaddî ve müsâdarât ve evlâd u 'ıyâl-i nâsa ta'arruz etmekle bî-hadd habâset ve ta'addî ettiklerinde ehl-i memleket müttefikân ol erâzil ile hurûb ve kıtal edüb ekserin katl ettiler"⁷.

Medreselerde değişik sebeplerle ortaya çıkan anormal yığılma, ilmî seviyeyi de düşürmüştür. Buna ek olarak, devletin gereksiniminden çok fazla olan mezun medrese talebeleri, tahsillerini bitirdiklerinde gidecek yer bulamamakta, herhangi bir işe girememekteydi.

3 Bk. Yılmaz Öztuna, Resimlerle Türkiye Tarihi, İstanbul, 1970, s.166.

4 Bk. Mustafa Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul, 1965, s.198.

5 Bk. Yaşar Yücel, Kitâb-ı Müstetâb, Ankara, 1974, s.VIII.

6 Bk. Cezar, age, s.207.

7 Naîmâ, Târih-i Naimâ, İstanbul, ts., I,193.

Bilindiği üzere, medreseyi bitirenler daha çok, müderris, kadı ve müftü olarak istihdam olunuyorlardı. Mülkî, askerî ve mâlî görevler, özellikle Enderun'dan çıkanlara ve kapıkulundan gelenlere verilmekteydi. Bu yüzden medrese talebesinin ve buna bağlı olarak mezunların artması, Osmanlı toplumunda bir medreseliler buhranının ortaya çıkmasına neden oldu. Mezunlar, kolaylıkla istihdam edilemeyip uzun süre bekleyince, bu durum sadece mezunlar üzerinde değil, medreseye devam eden talebeler üzerinde de olumsuz tesirler meydana getirdi⁸.

Medrese talebeleri, serkeşlik ve çeşitli ahlâksızlıklara başladıkları ilk zamanlarda, soygun ve hırsızlıktan daha ziyade, cer, kurban, nezir adı altında para ve yiyecek maddesi toplamaktaydı. Bu durum, onların iktisâdî sıkıntı içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca vakıflar, müderris, muîd ve öğrencilere her gün belli miktarda karşılıksız bir ücret ödemekteydi. Ancak medreselerdeki anormal yığılma, vakıfları, öğrencilere ve diğer personele vermesi gereken yevmiyeler konusunda birtakım sıkıntılarla karşı karşıya bırakıyordu. Bu durum, vakıfların icrâ etmesi gereken faaliyetleri zorlaştırıyor ve bu müesseselerin dejenere olmasına neden olabiliyordu.

Önceleri para ve yiyecek maddesi toplayan bir kısım talebenin, sonraları soygun, ırza geçme, oğlan ve kızları dağlara kaçırma ve nihayet adam öldürmeye varan suçlar işledikleri müşâhede edilmektedir⁹. Bu talebeler aynı zamanda, medrese ve imârette buldukları sırada da içki içip türlü ahlâksızlıklarda bulunmaktan çekinmiyorlardı¹⁰.

b) Askerî Sistemdeki Değişiklik

XVI. yüzyılda, bu alanda meydana gelen en büyük değişiklik, timarlı sipahi ordusunun artık önemini kaybetmesidir. Bu durum, Osmanlı rejimini temelinden sarsan idârî, mâlî ve sosyal bozukluğun en önemli sebebi olmuştur. Bunun sonucunda, kapıkulu sayısı artarak Anadolu'nun her tarafına yayılmıştı. Devlet, bozulan düzeni kânûnî yoldan sağlamak için ulûfeli ve tüfenkli askerî çoğaltma gereğini duydu. Neticede, yeniçeri sayısı artırılarak Anadolu Türk halkı arasından tüfenkli sekban askerî, gittikçe artan bir şekilde, savaş meydanlarına çağrılmaya başlanmış, timar ordusu ihmal edilmişti. Bunların yanı sıra, yaya, müselleme, voynuk gibi eski savaşçı sınıflar da sipahilerin âkıbetine uğrayarak tamamen kaldırılmıştı. Artık eyâlet askerî içinde, timarlı sipahilerin yerini, vilâyet ve sancakbeylerinin kapılarında besledikleri sekbanlar almıştı. Maddî imkânları ölçüsünde her

⁸ Bk. Cezar, age, s.199; Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara, 1975, s.154.

⁹ Bk. Cezar, age, s.201.

¹⁰ Bk. Cezar, age, s.204; Akdağ, age, s.193.

valinin kapısında, ulûfe ödeme esasına göre toplanan bu askerler, teşkilâtları ile her yönden padişah kapıkullarına benzemektedir. Sekban askerinin esas özelliği tüfenkli olmasıydı. Sekbanlar, 1590'lardan itibaren Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil etti. Bu askerler ayrıca âsâyiş işlerinde de kullanılmaktaydı¹¹.

Askerî sistemdeki bu değişikliğin medreselere şöyle yansımış olması mümkündür. Timar sipahilerinin yetiştirmek zorunda olduğu askerler, mâlî, idârî ve nüfus artışı gibi sebeplerle yetiştirilememekte; öte yandan, geçimin bu yolla sağlayan gençler ise açıkta kalmaktaydı. Bundan dolayı, bu gruptaki kişilerin, geçimlerini temin etmek için medreselere yığılmış olması çok uzak bir ihtimal olmasa gerektir.

c) Devlet Müesseselerindeki Bozukluklar

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Anadolu Selçukluları'nın bir devamı olup merkeziyetçi bir yapıya sahipti. Bu merkeziyetçiliği dolayısıyla Osmanlılar, ilk iki asır içinde üç kıtaya hâkim bir devlet haline gelmiştir. Ancak topraklarının devamlı genişlemesi sonucu, sınırlarda bulunan yerleşim birimlerinin merkeze uzak kalması, devleti idârî yönden çok defa güç durumlarda bırakmıştır.

Osmanlı devlet teşkilâtındaki bozuklukların -daha önce başlamış olmakla birlikte- ıslahâtı gerektirecek ölçüde artışı XVI. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Gerçekten de, daha asrın ilk yarısında pâyitahtta dahi görülen bazı şekâvet hadiselerinin bu dönemde gittikçe arttığı, ayrıca idârî ve askerî kadrolarda bozulmanın giderek genişlediği görülmektedir¹².

Devletin idârî kadrosunda rüşvet gözle görülür bir hal almış¹³, kadiaskerler sık sık azledilmiş, yerine gelenler azil korkusuyla devlet büyüklerine dalkavukluk yaparak padişaha gerçekleri söylememişler. Zamanla her işe hatır karışmış ve haksız adam kayırmalar gerçekleşmiştir¹⁴. Pek çok makam ve timarlar para ile satılmış ve gayrimeşrû bir şekilde geniş çapta temlikler yapılmıştır¹⁵. Netice itibarıyla, devletin birçok müessesesindeki bozukluk ilmiye sınıfını da etkisi altına almıştır.

¹¹ Bk. Yücel, age, X-XI. Ayrıca bk. Cezar, age, s.110 vd.

¹² Bk. Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, s.65 vd.

¹³ Kitâb-ı Müstetâb'da (s.23) konuyla ilgili çarpıcı şu ifadeler rastlanmaktadır: "Bu zikrolunan maddelerden mâ'adâ bir madde dahi budur ki, Âsitâne-i Sa'âdet'e olan cemî'-i chl-i menâsıb yirmi beş ve otuz yıldan berü rişvet tarîkine sâlik olmuşlardır ve rişveti dahi bir mertebeye iletmişler ki, hedâyâ deydü âşikâre kapudan kapuya virülür ve almır olmuşdur". Ayrıca Koçi Bey'in bu hususta belirttiği benzer ifadeler için bk. Koçi Bey Risâlesi, (sad. Zuhuri Danışman), İstanbul, 1972, s.28.

¹⁴ Bk. Koçi Bey Risâlesi, s.27-28; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 1984, s.68.

¹⁵ Bk. Cezar, age, s.61.

d) Mâli Buhran

Nüfus artışının yanısıra mâli buhran da devlet düzenini temelinden sarsmaya başlamıştı. 1580 yılından itibaren Amerika'da çıkarılmaya başlanan ucuz ve bol miktardaki gümüşün imparatorluk topraklarına akması, devleti büyük ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya bıraktı. Aynı dönemde batının iktisâden gelişmesiyle, ülkede para enflasyona uğramıştı¹⁶. Bu durum, devletin ekonomik yapısını sarsmakla kalmadı, sınıfları, kurumları altüst eden bir etkiye yol açmıştı. Çünkü akçe, değerini hızla kaybetmiş ve fiyatlar birden yükselmişti. Bundan en çok etkilenenler ise, dirlik ve ulûfe sahipleri idi. Halk vergi vermekten bıkmış ve fakirleşmeye başlamıştı. Ayrıca bütün eyâletlerdeki memurlar (ehl-i örf) da halkı soymaya başlamıştı. Halk âdetâ, arkalarında devlet otoritesinin desteği bulunan bu resmî kişilerin hizmetkârı durumuna düşmüştü. Sonuçta, parasızlık dolayısıyla çiftlerini, çubuklarını bozmak zorunda kalan halk, diğer âsî gruplarla birleşerek devlet ve toplum düzenini temelinden sarsıcı olayların çıkmasına sebep olmuştu¹⁷.

Bu durum, ilmiye teşkilâtında kendisini hemen hissettirmiştir. Kısa bir süre içinde, almakta oldukları maaşların reel olarak düşmesi ve alım güçlerinin azalması sebebiyle müderrisler, sık sık yevmiyelerinin yükseltilmesi için başvurularda bulunmaktaydı. Sözkonusu ekonomik darboğaz nedeniyle, ilme ve âlime rağbetin önemli ölçüde azaldığı bu ortamda medreseler, en çok etkilenen kurumlar arasında gelmekteydi¹⁸.

e) Celâlî Fetreti

Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde, devlet ve toplum düzenine karşı gerçekleştirilen olaylar, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da kendini hissettirecek kadar önemli bir duruma gelmiştir. 1596'dan itibaren -o zamanın deyişimiyle- "Celâlî Fetreti" olarak adlandırılan bu hadiseler kısa sürede Anadolu toplumunda anarşiye yol açmıştır. III. Mehmed'in Eğri Seferi hazırlıkları, bu anarşi devrinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Çünkü sekban bölüklerinin esasını oluşturan Celâlîler, sözkonusu tarihe kadar Anadolu'da küçük gruplar halinde hareket etmekte idi. Bu harp hazırlığı sırasında, Orta Anadolu'da, asker sürme yetkisi verilen Hüseyin Paşa ile Karayazıcı, yetkilerini kötüye kullanınca, devlet bunların te'dibini istedi. Bunun üzerine isyan eden bu kişiler, yanlarında bulunan sekbanları doyurabilmek için halktan zorla para ve erzak toplamaya başladı. Şehir ve kasabalara saldırarak onları haraca bağladı. Bu çılgınlığa büyük ölçüde

16 Bk. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkışâfı Devrinde Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Belleten, c.XV, sy.60, (1951), s.656-657; Yücel, age, s.VIII; Baltacı, age, s.66.

17 Bk. Yücel, age, s.IX.

18 Bk. Baltacı, age, s.69.

medrese talebeleri de katıldı Celâlî, suhte ve sipahi bölüklerinden oluşan bu söygüncü gruplar, bazı liderlerin peşinden giderek şehir ve köylerde talana girişmişlerdi. Bu isyancı hareketler, gerek ekonomik, gerekse sosyal yönlere Anadolu şehir ve köy düzeninde onulmaz yaralar açmıştı¹⁹.

f) Ulemâzâdegân Sınıfının Doğuşu

XVI. yüzyıl Osmanlı ilmiye teşkilâtında göze çarpan diğer bir husus da, ulemâzâde veya mevâlizâdelerin medreselerde görev almasıdır. Müderrislik kanununa aykırı bir biçimde, ulemâ oğullarına, daha on beş yaşına basmadan medreselerde görev verilmekteydi²⁰.

XVI. yüzyıl hakkında önemli tesbitleri bulunan ve dönemi iyi tanıyan Gelibolulu Mustafa Âlî, ulemâ oğullarına yapılan muâmeleyi şu ifadelerle özetler: “Hocazâde ise, hîn-i bülûğunda Dâhil Elli medreseye vâsıl olur. Müftüzâde ise, ol senede Hâric’e vusûl bulur. Kadıasker oğullarına ise ibtidâ Kırk akçe medrese olur. Ebnâ-yı kuzât-ı pâ-yi taht dahî elbette Yirmi beşli’de yahud Otuz’la olur”²¹.

Bunun yanısıra talebeler de, para ve rüşvet yolu ile, medrese derslerini görmeden müderris olmakta idi²². Medreselerin bozulmasında tesiri görülen diğer sebepler arasında, ilmiyeye ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi²³, şehzâdelerin taht kavgaları da sayılabilir²⁴.

2- MEDRESELERİN KENDİ BÜNYESİNDEN KAYNAKLANAN SEBEPLER

a) Öğretim Alanında Bozukluk

Osmanlı medreseleri ve ders programları üzerinde çalştan hemen hemen bütün müellifler, medreselerin bozulmasının sebepleri meyânında, medreselerden XVI. yüzyıl sonlarına doğru naklî ilimlerden ziyade aklî ilimlerde ve özellikle felsefede bir gerilemenin olduğunu, bazı felsefî ve kelâmî eserlerin kaldırılarak fikhî kitapların okutulduğunu ileri sürmektedirler. Bu konuda, Kâtib Çelebi’nin “Mizânü’l-Hakk fî İhtiyâri’l-Ehakk” adlı eserinde yer alan ifadeler de referans olarak gösterilmektedir.

¹⁹ Bk. Yücel, age, s.XI-XII.Ayrıca geniş bilgi için bk. Akdağ,age,s.355-452; Kitâb-i Müstetâb, s.4-39.

²⁰ Bk. Uzunçarşılı, age, s.69.

²¹ Gelibolulu Mustafa Âlî, Füsûlü’l-Hallî ve’l-’Akd ve Usûlü’l-Harcı ve’n-Nakd, Nuruosmâniye Ktp. nr.3399, 88a.

²² Bk. Uzunçarşılı, age, s.69.

²³ Bk. Baltacı, age, s.68 vd.

²⁴ Bk. Akdağ, age, s.108 vd.

Aynı dönemde yaşayan ilim adamlarının Kâtib Çelebi'yi destekleyici görüşler ortaya koymamaları ise oldukça düşündürücüdür.

Kâtib Çelebi'nin, aklılığı dışlamakla suçladığı Osmanlı medreseleri hakkındaki ifadeleri birçok araştırmacının eserinde yer almaktadır. Kâtib Çelebi konuyla ilgili aynen şu bilgiyi verir: "Devlet-i Osmâniyye evâilinden Sultan Süleyman zamânına gelince 'Hikmet ile şerî'at ilimlerini cem' eyleyen muhakkikler' iştihârda idi. Sonra Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han, Medâris-i Semâniye binâ idüb 'Kânûn üzere şugl oluna' deyû vakfiyesine kayd ve Şerh-i Mevâkıf ve Hâşiye-i Tecrîd derslerini ta'yîn eylemişdi. Sonra gelenler, 'Bu dersler felsefiyât'dır' deyû kaldırıp Hidâye ve Ekmel dersleri okutmağı mâkûl gördü. Yalnız ana iktisâr, nâ-mâkûl olmakla ne felsefiyât kaldı, ne Hidâye ve Ekmel kaldı; bununla sük-ı 'ilme kesâd gelüb ehli inkrâza karîb olmakla, bazı kenârda Ekrâd diyârında yer yer kânûn üzere şugl iden tâliblerin mübtedîleri Rûm'a gelüb 'azîm tafra satar oldular'²⁵.

Osmanlı medreselerindeki bozulmayı, okutulmakta olan felsefe derslerinin kaldırılmasına bağlayan Kâtib Çelebi, diğer önemli eseri "Keşfü'z-Zünûn'da da bu konuya değinmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: "Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde şeriâtla hikmeti, nakil ile akli bağdaştıran, uzlaştıran, birleştiren büyük âlimler vardı. Sonra bir müfî, hikmetin ve felsefenin haram olduğuna dair fetvâ verdi. Daha sonra felsefi ilimlerin okutulması yasaklandı. Felsefe dersleri yerine Hidâye ve Ekmel kitapları okutuldu"²⁶.

Kâtib Çelebi'nin, medreselerin bozulması konusundaki bu fikirleri her ne kadar tartışmalı da olsa, ilk dönemlerdeki öğretim yönteminin aynen devam etmediği de muhakkaktır. Bu hususun daha iyi ortaya konabilmesi için o dönemdeki eserlerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

b) Müderrislerin Atanma ve Ders Verme Yönteminin Bozulması

Önceleri medrese mezunları, müderrislik kadrolarına atanabilmek için mülâzemet usûlüne göre "nevbet" denilen bir beklemeden geçerlerdi. Zamanla bu yol sûstimale uğradığı gibi, müderris olmak için medrese bitirme şartı da aranmadı. Ders yapılmayan, harap ve yanmış medreselere bazı kişiler müderris atanabiliyordu. Devlet adamları ve müderris çocuklarına, daha çocuk iken bir geçim vasıtası sağlamak için "müderris" unvanı veriliyordu. Böyleleriyle alay etmek için "beşik ulemâsı" denilmekteydi²⁷.

²⁵ Kâtib Çelebi, Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk, İstanbul, 1888, s.10 vd.

²⁶ Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, 2.bs., İstanbul, 1971, 1,680 (Hikmet mad.)

²⁷ Bk. Uzunçarşılı, age, s.74; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, 1982, s.56 vd.

Medrese mezunlarının liyâkatlarına bakılmaksızın müderrislik ve kadılık görevlerinin rüşvetle dağıtıldığını, âlim ile câhil arasında herhangi bir farkın gözetilmediğini ve müderrislerin te'lif çalışmalarının kesintiye uğradığını belirten Gelibolulu Âlî²⁸ ve Koçi Bey²⁹, ilim adamlarının halk nezdinde itibarlarının kalmadığını da ilâve ederler.

Mustafa Âlî, müderrislerin ders verme yöntemi konusundaki eleştirilerini ise şu cümlelerle ifade eder: "Fî zemânina müderrisînin haftada dört derse müdâvemetleri muhâl oldu. Dânişmendlere dahi iştigâl ve istifâde.. hayâl oldu. Müderris vardır ki, ayda bir kerre medreseye varmak muhâldir. Nice varsın ki, tahsîl-i ulûma kâbil dânişmend zümresi bulunmaz. Bulunsa dahî kendüsi ders verüb ifâde-i ulûm etmeye kâdir olmaz"³⁰.

XVI. yüzyıl sonlarında bozulma sürecine giren müderrislik teşkilâtının, devletin muhtelif kademelerinin müdahalelerine nasıl mâruz kaldığıyla ilgili biyografi kaynaklarında birçok örnek bulmak mümkündür. Bunlardan sadece birine yer vermekle, sözkonusu sıkıntının hangi safhaya ulaştığını anlamak kâbil olacaktır. II. Bayezid döneminde, "Zamîrî" mahlaslı Hamza Nureddin, Kadıasker Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin itirazına rağmen, padişah tarafından Sahn-ı Semân'a müderris olarak tayin edilmişti. Kadıasker, o kişinin yeterli derecede ilmî kapasitesinin bulunmadığını ısrarla söylemesine rağmen, padişahın yaptığı şu savunma oldukça düşündürücüdür: "Fünûn-i 'âliyeden okutmağa kâdir değilse, Mutavassıt nâm kitâbdan ders vermeğe kâdirdir"³¹.

Devletin, ilmiye teşkilâtına yaptığı bu tür müdahaleler, sonuçta medrese teşkilâtında ehliyetsiz kişilerin görev almasına yol açtığı gibi, bu göreve kânûnî yoldan gelen ve vazifesini hakkıyla ifâ eden diğer müderrisleri de olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır.

c) Medrese Talebelerinde Disiplinin Bozulması

XVI. yüzyıl sonlarına doğru, toplum düzeninin sarsılmasına paralel bir biçimde, medreseler de gayesini tam anlamıyla gerçekleştiremez olmuş ve büyük ölçüde amacı dışında kullanılmaya başlanmıştı. Birçok genç medreselere, daha çok karnını doyurmak, askerlikten muâf olmak gibi niyetlerle kaydolmakta, ancak derslere girmemekteydi. Talebelere göre medrese, âdetâ bir barınak yeri idi³². Medrese öğrencilerinin bir kısmı,

28 "Nakd-i irtişâ ba'zan teâmüldeki esrârî ifşâ edelü meziyet-i te'lif ü inşâ nâ-bedîd oldu". Bk. Âlî, age, 88b.

29 "...ilim sahası câhillerle doldu., bilgin ve câhil ayırd edilmeyip bilginlerin halk nazarında itibarı kalmadı". Bk. Koçi Bey Risâlesi, s.28.

30 Âlî, age, 88a.

31 Edirneli Mehmed Mecdi Efendi, Hadâiku's-Şakâik, İstanbul, 1269, s.347.

32 Bk. Akyüz, age, s.56

dersleri takip etmemekle yetinmeyip, bazı eşkiya gruplarına iştirak ederek birçok soygun olaylarına katılmış ve birtakım ahlâksızlıklarda bulunmuşlardı.

Osmanlı Devleti hükümdarları arasında 46 yıl süreyle, en uzun müddet tahtta kalma başarısını gösteren Kânûnî Sultan Süleyman'ın, medrese talebelerinin başıboşluğu ve serkeşliğini önlemek amacıyla, 1548'de gerçekleştirdiği İran seferi sırasında, Kocaeli Sancakbeyi'ne yolladığı fermanında, toplum düzeninin ve sosyal güvenliğin tesisi için bir dizi kararlar aldığını görüyoruz. Bu fermanında, Kocaeli'nin yanısıra Bursa ve diğer Anadolu vilâyeti sancaklarında, kadıların, levend tâifesi ile suhtelerden kefil istemesi gereğine önemle işaret edilmektedir.³³

B- MEDRESELERİN ISLAHI İÇİN ALINAN TEDBİRLER

Osmanlı Devleti'nin iktisâdî, idârî ve askerî teşkilâtının yanısıra ilmiye teşkilâtı da, XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibaren bozulma sürecine girmişti. İlmiye teşkilâtının islahı için birçok tedbirler alınmış ve hükûmet kanalıyla sancakbeylerine çok sayıda fermanlar gönderilmiştir.

Öte yandan, Osmanlı devlet yapısındaki bu gerileme ve bozulma karşısında, kurumların fonksiyonlarının belli bir düzen içerisinde devamının sağlanmasına katkıda bulunabilmek için, devrin fikir ve ilim adamları, alınması gereken tedbirler konusunda birtakım lâyiha ve risâleler hazırlamışlardır. Bunlar arasında belki de en dikkat çekeni Koçi Bey'dir. Sözgelimi Koçi Bey, müderrisliğin islahı konusunda şu çözüm önerisini ortaya koyar: "Bunun (müderris olacak mülâzimlerin görev alabilmesinin) çaresi, mülâzimliği sıkı tutmakla olur. Eğer kanundan fazla mülâzimlik verilmez ve hak sahibi olanlardan başkası alınmaz, bilgin ile cahil bir tutulmazsa, Allah'ın fazlı ile tez düzene girer"³⁴.

Aslında devlet de, ilmiye teşkilâtının islahı konusunda hiçbir şey yapmıyor değildi, ciddi emirler içeren fermanlar hazırlayarak bunların uygulanmasına özen gösterilmesini istiyordu. 1577 yılında, devrin padişahı III. Murad tarafından vezir-i âzama hitaben gönderilen fermanında şu ifadelere yer veriliyordu:

"Hâlen tarîk-ı ulemâya hayli ihtilâl 'ârız olub kânûn-i kadîm-i Sultan Mehmed Gazi (Fatih) zamânındaki gibi gözedilib zamânımızda dahi ahsen olmak murâdımdır. Şimdi kânûn gözedilmemekle müderrisîn ve talebe şugliden kalmışlardır. Kuzât-ı 'asâkire muhkem tenbih oluna ki, müderrisîn ve talebe tekâmîl-i müddet-i 'örfiyye etmedin, ferâgat etdürüb âhar mansıba

33 Bk. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi, 2.bs., Ankara, 1979, II,471.

34 Koçi Bey Risâlesi, s.30.

sevk etdirmeyeler ve dânişmendler dahi aşağı medreselerden şugl miktârın etmedin mevâliye aldirmayalar; kadıaskerin ma'rifeti olmadın kimesne kabûl etmeyeler. Ve ba'zı müderrisler var imiş ki, akçesi ve dersi olmayub mücerred âhar mansıba vesîle olmak için tevcîh olunmuş ve ol makûleler cem'iyet eylemeyüb ve şugl etmeyüb zamânede şugl edenlere müzâhim olurlar imiş. Ol makûle müderrisler ref' olunub min-ba'd 'arz olunmaya. Ve'l-hasil menâsib ehline sevk olunub 'ilmi ve fazîleti olanlar ve mehâret-i tâmmesi olanlar terbiye olunub ri'âyet oluna. Kimsenin iltimâsiyle nâ-ehle mansıb 'arz edilmeye. Ba'de'l-yevm bu vaz'a muhâlefet ve emre mugâyir ki vaz' işleyeler, zarârı kendüleredir. Bilmiş olsunlar ve gözlerini açsunlar; gelmiş ve gelecek kuzât-ı 'asâkire tenbih ve te'kiddir"³⁵.

III. Murad'ın bu fermanından açıkça anlaşılacağı üzere, ilmiye tarîkı bozulmuş, iltimasla ehliyetsiz kişilere mansıb verilmiş ve Fatih döneminde olduğu gibi, talebe ve müderrislerin kanunlara uymaktan başka çıkar yolu kalmamıştı. Aynı padişah tarafından bir yıl sonra, Bursa kadısına hitâben gönderilen fermanın bir bölümünde ise şöyle denilmekteydi:

“Kazâ-i mezbûrda ba'zı ehl-i fesâd suhteler tahsîl üzere olmayub dâima kendü hevâlarında olub fîsk u fücûr ve şûrb-i hamr etmekden hâlî olmadıkları istima' olunmağın ânın gibi fesâd ve şenâ'at üzere olan suhteler ele götürülüb kayd ve bend ile gönderilmesin emr edüb buyurdum ki, vardıkda ânın gibi kazâ-i mezbûrda tahsîl üzere olmayub dâima kendü hevâsında gezüb şûrb-i hamr eden eşkıyâ suhte tâifesin ele götürüb kayd ve bend ile yarar âdemlere koşub dahî dergâh-ı mu'allâma gönderesin, küreğe koşula. Ve kazâ-i mezbûrda vâki' olan müderrislere dahî tenbih edesin ki, kendü hâlinde.. olub tahsîl etmeyen suhte tâifesin medreselerinde tutmayub ele vireler ve kefilsiz suhte komıyalar ve illâ kendülerinden suâl olunur..”³⁶.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde, ilmiye teşkilâtının ıslahı için ayrıca dört kânûnnâme de hazırlanmıştır³⁷. Kânûnnâmelerde, müderrislerin ve talebelerin uyması gereken kurallara, medreselerde okutulması gereken ders kitaplarına, medreselerin her biri için olması gereken öğrenim sürelerine, mülâzemet usûlünün düzeltilmesine, ilmiye mensubları arasındaki hiyerarşinin korunmasına ve medrese talebeleri arasına karışan eşkıyaya dikkat çekilmekte ve bu konuların ıslahı üzerinde durulmaktaydı.

SONUÇ

Osmanlı medreselerinde verimliliğin ve ilmî çalışmaların zirveye

³⁵ Bu hatt-ı hümayûnun tam metni için bk. Baltacı, age, s.629.

³⁶ H. Tüphan Dağhoğlu, Onaltıncı Asırda Bursa, Bursa, 1940, s.86 (vesika no:131).

³⁷ Kânûnnâmelerin metin ve özetleri için bk. Baltacı, age, s.69-70,625-627; Uzunçarşılı, age, s.13,244 vd.

ulaştığı XVI. yüzyıl, aynı zamanda bu kurumların dejenerasyona uğramaya başladığı bir dönem olarak da karşımıza çıkmaktadır. Devletin her kademesinde ve toplumun her kesiminde ortaya çıkan düzensizlik ve dengesizlikler, Osmanlılar'ın ilmî ve kültürel hayatına da yansımış ve bu etkilenmeden medreseler de payını fazlasıyla almıştı.

Osmanlı Devleti'nde baş gösteren duraklama ve gerilemenin sonucu, düzenini kaybeden medreselerde öğrencilerin çıkardıkları olayların-hırsızlık, soygun, silâhli mücadele, içki içmek ve çeşitli ahlâksızlıklar gibi- sayısının azımsanmayacak derecede olduğu, risâle, lâyiha ve kroniklerden anlaşılmaktadır.

Medreselerin böyle bir süreçle karşı karşıya kalmasında, yukarıda nakledilen birçok sebep etkili olmuştur. Ancak medrese talebelerinin çıkardıkları olaylardan söz ederken şu hususun dikkate alınması gerektiği görülmektedir. Şehirlerde ve medreselerde yaşanan kanunsuz olayların müsebbibi, medreselere tahsil amacının dışında, karın doyurmak, barınacak bir yer edinmek, askerlikten muâf olmak gibi gerekçelerle soluğu medresede alan gençler idi. Kânûnnâmelerde de zikredilen, medrese yönetiminin talebeden kefil istemesi olgusunu, bu tür kişilerin çıkarabilecekleri muhtemel olayların önüne geçme isteğiyle açıklamak mümkündür.

Diğer Anadolu şehirleri gibi, Bursa da, bu olumsuz faktörlerin tesirinde kalmış önemli bir merkezdir. Bu dönemde mezkur şehirde yaşanan hadiselerin, mahkeme sicillerindeki belgelerle tesbit edilip objektif bir şekilde ortaya konulması, aktarmaya çalıştığımız tarihçi, yazar ve fikir adamlarının, medreselerin bozulması konusunda söyledikleriyle ne kadar uygunluk arz edip etmediğini gösterecektir. Ancak takdir edilir ki bu, başka bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.